

Stalinismi mõjudest ja tagajärgedest Eestis

Olaf Mertelsmann. *Everyday Life in Stalinist Estonia*. Peter Lang Verlag, Frankfurt, 2012. 164 lk.

Olaf Mertelsmann. *Die Sowjetisierung Estlands und seiner Gesellschaft*. Hamburg, 2012. 160 lk.

Ajaloolaste hulgas näib varem artiklitena ilmunud uurimistulemuste koondamine kogumikku olevat kasvav trend. Eesti kontekstis saab seda vähemalt osaliselt seletada monograafiate arvu langusega. Ajaloolased kirjutavad endiselt ja tõenäoliselt rohkemgi, kuid uurimistulemuste avaldamise formaat on muutunud. Suund on võetud lühiajaliste avaldamisele, mis on teadusbürokratias kõrgemas hinnas kui põhjalikumad tervikkäsitlused. Olaf Mertelsmannil on 2012. aastal korraga välja tulnud koguni kaks artiklitekogumikku, ingliskeelne „*Everyday Life in Stalinist Estonia*” ja saksakeelne „*Die Sowjetisierung Estlands und seiner Gesellschaft*”. Publikatsioonides leidub kaheksateist viimase kümnendikonna aasta jooksul kirjutatud artiklit stalinismist ja sovetiseerimisest. Kogumike lühikestes, võib isegi öelda, lakoonilistes sissejuhatustes märgitakse, et valikuse kuulunud publikutseerimata, kaugetes paikades ilmunud, eesti või vene keeles või huvilistele raskesti kättesaadavad artiklid. Autor täpsustab, et need ilmuvad nüüd ümbertöötatult või uusima kirjandusega täiendatult.

Uurimused on rõhuasetusega majandus-, sotsiaal- ja argiajaloole. Mertelsmanni väitel on nimetatud valdkonnad võrreldes poliitilise ajaloo, repressioonide või vastupanuga kogu Baltikumi lähiajaloo historiograafias alaesindatud. Ingliseelse väljaande eessõnas nimetab autor uurimistööde põhiallikaid: lisaks arhiiviuuringutele toetuvad tema käsitlused suulistele intervjuudele ning avaldamata elulugudele. Igapäevaelu uurimisel on need allikaliigid asendamatud ja täiendavad üksteist.

Ma ei kavatse lähemalt tutvustada kõiki kogumikes avaldatud artikleid ning kommenteerin pikemalt uurimusi, mida loen Eesti NSV sõjajärgse ajajärgu mõistmisel oluliseks ning mis pakuvad uusi vaatenurki või mille järeldused võiksid Eesti publikule rohkem huvi pakkuda. Sissejuhatavalt olgu siiski publikatsioonides ilmunud artiklid nimetatud. Ingliseelses väljaandes on avaldatud käsitlused „sovetiseerimise” mõistest, Eesti tööliste elatusasemest 1938.–1955. aastani, puskariajamisest Eestis 1940. aastatel, venelaste kujunemisest eestlaste „rahvuslikuks vaenlaseks”, vastupanust ja kohanemisest sõjajärgses Eestis, kolhoosielu toimetuleku-strateegiatest Stalini ajal, privaatsfäärist Stalini perioodil, meedia auditooriumist Nõukogude Eestis külma sõja alguses, vabaajast stalinlikus Eestis ning 1956. aastast Eestis. Saksakeelne kogumik algab samuti „sovetiseerimise” mõiste seletusega. Järgnevad artiklid on igapäevaelu sovetiseerimisest, Eesti elanikkonna ja „okupantide” suhetest 1940. ja 1950. aastatel, sõjajärgsest ülesehitustööst, toimetulekustrateegiatest sõjajärgsel perioodil, vabaajast stalinlikus Eestis, majanduslikest ja sotsiaalsetest tagajärgedest külma sõja alguses ning oodatavast elueast stalinismi perioodil. Eelnevast loetelust nähtub, et publikatsioonide sisu on osaliselt kattuv. Kaks uurimust on avaldatud nii ingliskeelses kui saksakeelses kogumikus, kuid temaatiliste sarnasuste tõttu kordavad mõned käsitlused suurt määral üksteist.

Eesti ja laiemalt Balti regiooni sõjajärgse ajaloo käsitlemisel ei saa üle ega ümber mõistest „sovetiseerimine”. Selle termini määratlemine, tekkelugu ning nn. Nõukogude mudelina kasutamine on sobivaks sissejuhata- vaks käsitluseks mõlemale artiklikogumikule. Olaf Mertelsmann on seda terminit analüüsinud juba 2003. aastal ilmunud Balti riikide sovetiseerimisele pühendatud kogumikus¹ ning artikli varasem eestikeelne versioon on avaldatud 2007. aastal Eesti Ajalooarhiivi toimetistes.² Mertelsmann selgitab, et „sovetiseerimise” mõiste tuli kasutusele 1917. aasta oktoobripöörde järel ja tähistas enamliku võimumudeli eeskujuks võtmist. Terminit tarvitati maailmasõdadevahelisel ajal NSV Liidus, kuid 1950. aastate alguseks oli selle kasutamisest

¹ The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. O. Mertelsmann (ed.). Tartu, 2003, lk. 9–15.

² O. Mertelsmann. „Sovetiseerimise” mõistest. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 15 (22). Tartu, 2007, lk. 13–29.

loobutud. Mertelsmann oletab, et põhjuseks võis olla termini kasutuselevõtt 1940. aastatel eksiilbaltlaste poolt ning selle kasutamine Lääne ajalookirjutuses ja ajakirjanduses NSV Liidu annekteeritud ja kontrollitud Ida- ja Kesk-Euroopa riikides toimunud murranguliste ümberkorralduste kirjeldamiseks. Vahepeal unustusehõlma vajanud „sovetiseerimise” mõistet hakati ajalookirjutuses laiemalt tarvitama pärast NSV Liidu kokkuvarisemist. Mertelsmann leiab, et „sovetiseerimise” mõiste kasutamine on õigustatud pärast 1940. aasta juunipööret ning sõjajärgsetel aastatel Eestis ja mujal Nõukogude mõjusfääri kuulunud piirkondades toimunud poliitiliste, kultuuriliste, majanduslike ja ühiskondlike muutuste analüüsimisel.

Sensatsioonihõnguliseks võib lugeda saksa-keelses kogumikus avaldatud lühiaurimust keskmise eluea kohta stalinismiaegses Eestis, mis on ilmunud varem eesti keeles.³ Keskmise eluea osas Teise maailmasõja ja sõjajärgse perioodi kohta esinevad tõsised lüngad. Mertelsmann toob esmakordselt avalikkuse ette üksikute sõjajärgsete aastate keskmise eluea näitajad, mis on koostatud Venemaa Riiklikust Majandusarhiivist pärit suremuse statistika põhjal Eesti linna- ja maaelanikkonna hulgas. Mulle näib, et keskmise eluea näitajate esitamise kõrval soovib Mertelsmann iga hinna eest kummutada Nõukogude rahvastikustatistika usaldusväärsuse ja tõestada, et näitajaid võltsiti. Tema andmetel väitnud Nõukogude ametkonnad, et nii NSV Liidus kui ka Eestis oli keskmine eluiga 1950. aastal 65 aastat. Võrdluseks – 1930. aastate lõpul oli sama näitaja Eestis 58,4 eluaastat ja 1959. aasta rahvaloenduse põhjal arvestati keskmiseks elueaks meestel 64,3 ja naistel 71,6 eluaastat.

Kust pärinevad õigupoolest 1950. aasta andmed? Mertelsmann viitab NSV Liidu kontekstis briti teadlase Angus Maddisoni ühele ülevaatele, kust leiab tõepoolest ühest tabelist keskmise eluea näitajad Venemaal 1950. aastal.⁴ Keerulisem lugu on Eestiga. Mina ei ole kohanud kusagil Eesti keskmise eluea isegi umbkaudseid näitajaid 1950. aastast. Kui Nõukogude statistika ikkagi midagi avaldas, pidanuks see jõudma Eesti rahvastikuteadlaste

töödesse ja seda isegi juhul, kui andmed oleksid küsitavad. Olaf Mertelsmann ei nimeta paraku ühtegi säärast uurimust. Minul ei jäänud ühtegi muud võimalust, kui kontrollida Rahvusvahelise Valuutafondi raportit 2007. aastast, millele artiklis ainsana viidatakse.⁵ Leidsin vaevata õigelt leheküljelt graafiku Euroopa ja Eesti keskmise eluea muutuse kohta 20. sajandi teisel poolel. Tunnistan, et graafikut on keeruline lugeda ning graafiku skaala ja keskmise eluea kõver võivad olla natuke nihkes, kuid sellegipoolest ei ole mingit kahtlust, et Valuutafondil oli kasutada statistika mitte varem kui 1950. aastate teisest poolest, rääkimata sellest, et raportis oleks väidetud, et 1950. aastal oli Eesti keskmine eluiga 65 aastat.

Loomulikult ei kahanda selline vingerpuss Venemaa arhiivist leitud avastuse väärtust. Selgub, et 1950. aastal oli Eesti maaelanikkonna keskmine eluiga 54,9 aastat, kuid linnaelanikkonna keskmine eluiga oli ainult 47,6 aastat. 1940. aastate teisel poolel oli keskmine eluiga Eestis veelgi madalam. 1947. aastal langes keskmine eluiga linnaelanikkonna hulgas koguni 42,5 aastani, mida võib seletada toiduainetega varustamise halvenemisega Venemaa näljahäda tõttu ning linnaelanikkonna märgatava juurdekasvuga sisserände arvel. Silmas pidades, et rahvastikustatistika koostati ainult tsiviilelanikkonna kohta, võis keskmine eluiga olla tegelikult isegi madalam. Nimelt sõdurid ja vangid, keda loeti kategooriasse „rangelt salastatud”, üldiselt arvestusse ei kuulunud. Silmas pidades tol ajal ajateenistuses valitsenud olukorda õnnetusjuhtumite kõrge riski näol ja vastupanuvõitlemise mahasurumist, võib arvata, et ajateenijate lisamisel võinuks keskmine eluiga olla madalam. Seevastu vangide kohta on minu meelest oletuste tegemine asjatu, sest suremuse koefitsiendi kõrval puuduvad andmed kinnipeetute vanuselise struktuuri kohta.

Lähemat tutvustamist nõuavad Mertelsmanni käsitlused Eesti tööliste elatustaseme muutuste kohta aastatel 1938–1955 ning kolhoosnike elatusvahenditest ja toimetuleku strateegiast. Mõlemad kirjutised on avaldatud ingliskeelses kogumikus. Esimene neist baseerub põhiliselt arhiiviuurimusele. Teises uurimuses kasuta-

³ O. Mertelsmann. Keskmine oodatav eluiga stalinismiaegses Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 1, lk. 105–110.

⁴ A. Maddison. The world economy: a millennial perspective. OECD, Paris, 2001, lk. 30.

⁵ IMF Country Report No. 07/256. Republic of Estonia: selected issues. International Monetary Fund, Washington DC, 2007, lk. 31. Elektrooniliselt: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2007/cr07256.pdf> [vaadatud 05.06.2012].

takse arhiivimaterjalile lisaks isikuloallikaid, nagu eluloolisi intervjuusid, publitseeritud ning käsikirjalisi elulootekste ja Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide küsimustike vastuseid. Mertelsmanni järeldusi Eesti tööliste majandusliku olukorra kohta ei saa pidada ootamatuks – Eesti elanike elatustase oli Stalini ajal madalam kui 1930. aastate lõpul. Ta loetleb põhjustena sõda, Saksa okupatsiooni ning sõjajärgse majanduse taastamise põhimõtteid, mis lähtusid rasketööstuse eelisarendamisest. Elatustaseme langus avaldus ka tarbimises. Eratarbimine moodustas Nõukogude rahvamajandusest tunduvalt väiksema osa kui vastav näitaja turumajandusega riikides. Eratarbimise langusele aitasid kaasa elanikkonna ostujõu vähenemine ning tarbe- ja toidukaupade defitsiit. Kõige armetumasse olukorda sattusid pärast kollektiviseerimist talupojad, sest sissetulekuga kolhoositoolt sõna otseses mõttes ei olnud võimalik hinge sees hoida. Mõelda tuli alternatiivsetele toimetuleku strateegiatele. Kolhoosnikele oli hädavajalikuks elatusallikaks isiklik maalapp, mis oli umbes 0,6 hektarit pere kohta. 1950. aastate keskel ületas põllumajandussaaduste kogutoodang kolhoosnike eramajapidamistest isegi kolhooside toodangu. Olaf Mertelsmann oletab, et see saavutati osaliselt kolhoosist varastamise hinnaga. Varastamine, tööluus, looderdamine, puskariajamine, korilus ja lubatud normi ületanud loomade varjamine olid kõik mõeldavad kolhoosieluga hakkamaasaamise strateegiad. Lõppude lõpuks õnnestus osadel kolhoosipere liikmetel kolhoosiviletsusest välja murda ning linnadesse kolida. Selleks kasutati suuremalt jaolt legaalseid kanaleid, millest levinum oli õppimaasumine.

Veel kord olen ma sunnitud pöörduma statistika poole. Olaf Mertelsmann suhtub üldjuhul ettevaatlikult ja skeptiliselt Nõukogude ametlikku statistikasse. Ühes paari aasta taguses uurimuses on ta jaotanud statistika usaldusväärsusest lähtuvalt kolme rühma.⁶ Esimesse rühma kuuluvad andmed, mis on kogutud meetodiliselt korrektsel viisil ja on usaldusväärsed. Nende hulka loeb ta perekonna eelarveuurimusi. Teiseks vale meetodi alusel kogutud andmestik, nagu näiteks tööstustoodang, kuhu ei arvestatud juurde näiteks inflatsiooni. Kolmandaks võltsimistunnusega arvread, kuhu võiksid kuuluda keskmise eluea näitajad, kui arvesse võtta Mertelsmanni umb-

usaldust rahvastikustatistika suhtes. Vaadeldavate publikatsioonide mitmes uurimises leidub tabel detailsete andmetega töölis perekondade toiduainete päritolu kohta aastatel 1952–1956. Tööliste elatustaset käsitlevas artiklis on lisatud selle kõrvale võrdluseks tabel toiduainete tarbimise kohta tööliste peredes 1952.–1956. aastani. Kuna andmed pärinevad eelarveuurimustest, siis eeldan, et Mertelsmann loeb neid korrektseks. Ent tarvitseb neid tabeleid üksteisega võrrelda, et mõista, et midagi on valesti. Kõige suuremad lahknevused tabelite osas on kartulite tarbimises. Võtame 1952. aasta. Kui töölis perekond (nende hulka ei loetud kolhoosiperesid) tarbis 1952. aastal pereliikme kohta kuus keskmiselt 12,4 kg kartuleid, siis teise tabeli järgi muretseti ühe perekonnaliikme kohta riikliku kaubanduse jaevõrgust, turult ja erakätest ühtekokku 17,3 kg kartuleid. Veel suuremad kontrastid tekivad hilisemate aastate juures. 1956. aastal on tarbimise ja hankimise vahe juba kahekordne, sest pereliikme kohta muretsatud 23,5 kg-st kartulist tarbiti kuus keskmiselt 12 kg. Ülejäänud toiduainete nomenklatuuris on lahknevused väiksemad ning ma ei välistaks, et erinevused võisid tekkida arvandmete ümardamisest.

Eelnev tõestab ilmekalt, et isegi Nõukogude eelarveuurimused ei pruukinud olla korrektsed. Millest vastuolud arvridadesse tekkisid, ei ole eelarvestatistika koostamise spetsiifikat tundmata võimalik seletada. Siiski näib mulle andmetele otsa vaadates, et reaalselt ei olnud toiduainete päritolu elanike toidulaual võimalik kontrollida. Ei saa olla realistlik, et 1956. aastal muretses töölis perekond ühe pere liikme kohta keskmiselt ligi 7 kg kartuleid rohkem kui 1955. aastal, ent jättis sellest kogusest ligi poole tarvitamata. Ingliskeelse kogumiku uurimus puskariajamisest 1940. aastate Eestis keskendub kahele olulisele küsimusele. Esiteks illegaalse alkoholi valmistamine. Olaf Mertelsmann märgib, et puskar oli Eesti taludele oluliseks toimetulekuallikaks. Tema väitel tegeles viinatootmisega suurem osa talusid, sest see oli tulus. Oma majapidamises toodetud illegaalset alkoholi pakuti ametnikele pistiseks, puskar oli nõutud kaup mustal turul ning likviidne asendusraha. Võimud võitlesid selle seadusevastase tegevusega võrdlemisi passiivselt. Seepärast oletab Mertelsmann, et kohalikud ametnikud olid ka ise haaratud puskaritootmisest ning

⁶ O. Mertelsmann. Alatoitumuse tekitamine põllumajanduslikult rikkas piirkonnas: stalinistlik toiduainetega varustamise poliitika 1940. aastate Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 2, lk. 191–211.

kuritarvitasid alkoholi. Puskaritootmise kõige negatiivsem tagajärg oli alkoholismi levik maa- piirkondades, mis kasvas tõsiseks sotsiaalseks probleemiks. Mertelsmanni andmetel tarbiti Eestis 1940. aastatel legaalse alkoholi kõrge hinna ja halva kättesaadavusse tõttu peamiselt kodumajapidamises toodetud alkoholi, kuid kollektiviseerimisega ära langenud tootmisbaasi tõttu asendus see kiiresti riigialkoholiga, mille tootmine 1950. aastate algul kasvas. Kui 1940. aastal toodeti Eesti siseturu jaoks 3,5 miljonit liitrit legaalselt alkoholi, siis 1956. aastaks oli tootmismahd kasvanud 10 miljoni liitrini. Andmed illegaalse alkoholitootmise kohta mõistagi puuduvad, kuid Olaf Mertelsmann on otsustanud sellegipoolest välja tulla hinnangutega 1940. aastate puskariajamise kohta. Ta märgib, et „mõistliku hinnangu” järgi võiks see olla 10–20 miljoni liitri vahel aastas ning jõuab uskumatu järelduseni – puskariajamine võis mingil ajal moodustada isegi kümnendiku vabariigi sisemajanduse koguproduktist. Kuna ma ei ole majandusajaloolane, siis ei julge ma neid arve kommenteerida, kuid tahes-tahmata jätab käsitlus puskariajamisest üles rohkem küsimusi, kui annab vastuseid. Kui suur oli 1940. aastatel legaalse alkoholi tootmine? Kas puskaritootmine ületas tingimata legaalse alkoholi tootmise? Kas „arvustuste tegemisel” võeti arvesse Eesti rahvaarvu vähenemist? Kuidas mõjutas alkoholi tarbimist meeste arvu märgatav langus Teise maailmasõja aastatel?

Ma usun, et välismaisele uurijale on eestlaste lähimineviku rahvuslike kannatuste, hirmude ja komplekside mõistmisel palju abi Mertelsmanni artiklist eestlaste rahvuslikust vaenlasekujust, mis on trükitud ingliskeelses kogumikus. Ma leian, et autori päritolu võimaldab tal eestlaste jaoks suhteliselt ebamugavat nähtust nagu eestlaste suhtumine venelastesse, mida ümbritsevad rahvuslikud eelarvamusel ja tabud, emotsioonivabalt analüüsida. Mertelsmanni huvitab küsimus, kuidas tekkis eestlastel baltisakslaste asemel uus rahvusliku vaenlase kuvand – venelased. Kuvandi muutusi kirjeldatakse ajaloolisest perspektiivist mentaalliteediajaloolisest vaatenurgast. Uue rahvusliku vaenlasekuju tekkimise paigutab autor Stalini perioodi, 1940. aastatesse ja 1950. aastate algusesse. Põhjuseks nimetatakse selliseid ajaloolisi sündmusi nagu küüditamine ning eestlaste negatiivseid isiklikke kogemusi, nagu terror, vägivald, kuritegevus ja vaesus. Lisaks neile tõstetakse kaaluka faktorina esile migratsiooni, mis seostus eestlastele tihti ebameeldivate

argikogemustega. Mertelsmannil jätkub artikli järelduste osas eestlaste kollektiivse ajaloopildi suhtes ka kriitikat. Tema arvates valitseb eestlaste hulgas ühekülgne arusaam, nagu oleksid eestlased Nõukogude võimu kuritegude ohvrid ja venelased nende toimepanijad. Suurem osa eestlasi ignoreerivat fakti, et ka venelased kannatasid Stalini diktatuuri all. Artikli järelduste osas on selliste väidete esitamine põhjendamatu ning pealegi on need kaheldava väärtusega, sest ei selgu, millele õigupoolest tuginetakse. Oma subjektiivsete tähelepanekute ja kogemuste põhjal võin kinnitada, et suurem osa eestlasi ei pea ennast Nõukogude võimu ohvriteks. Minu meelest on seletus triviaalne. Eesti elanikkonna arvukamad vanuserühmad ei ole kommunistlikele õudusi isiklikult kogunud. Mulle näib hoopistükki, et teatavates vanuserühmades kiputakse Nõukogude võimu koguni idealiseerima, sest lapsepõlvele või nooruseaastatele vaadatakse tagasi nostalgiliselt. Mis puutub venelaste kannatustesse Stalini perioodil, siis ma kahtlen, kas seda teadvustavad isegi tavalised Venemaa elanikud, mistõttu on kohatu selle fakti ignoreerimises süüdistada eestlasi, ja isegi sel juhul, kui tuntakse ennast Nõukogude võimu ohvrina ja kannatuste põhjustajaks peetakse venelasi.

Ingliskeelses publikatsioonis leiduv uurimus vastupanust ja kohanemisest sõjajärgses Eestis ei ole varem ilmunud. Artikli probleemipüstitus on Eesti ajalookirjutuses tavapäratu. Seni ei ole vaadeldud relvastatud vastupanuliikumist sõjajärgses Eestis Nõukogude võimuga kohandumise kontekstis. Pean tunnustama, et ma oodanuks kohandumise ilmingute kohta põhjalikumat analüüsi, kuigi konkreetsete näidete kohta mul ühtegi vastuväidet ei ole. Mertelsmann toob välja kolm aspekti: Eesti rahvastiku koosseisu muutus, kommunistliku partei liikmelisus ja repressioonid. Rahvastiku koosseisu muutusi loeb ta kohandumist kiirendavaks faktoriks. Ta väidab, et pärast sõda Eestisse immigrerunute näol sai Nõukogude võim ühelt poolt toetajaid juurde ning teiselt poolt sõjas hukkunute, Läände põgenenute ja represseeritute arvelt vastupanuliikumises osalenute arv vähenes. Teiseks olulisemaks kohandumise indikaatoriks loetakse kommunistliku partei liikmeskonna kasvu. Olgu täpsustatud, et 1940. aastatel võeti parteisse reeglina Punaarmee võidelnuid ja Nõukogude tagalas viibinuid ning kõige rohkem Eestisse tööle suunatud NSV Liidu eestlasi ja venelasi. Kui samastada parteilise kontrolli kasvu kohandumisega, siis tuleb seda faktorit

pidada oluliseks. Kolmandaks nimetab Olaf Mertelsmann repressioone, tunnistades, et neil oli kahesugune mõju. Need andsid tõuke vastupanuliikumisele, kuid teiselt poolt vähendas hirm arreteerimise ees ja elanikkonna hirmutamise toetust vastupanuvõitlejatele. Mertelsmanni väitel osutusid repressioonid pikemas perspektiivis vastupanuliikumisega võitlemisel edukaks, kuid samuti kasutati mitterepressiivseid meetodeid, nagu näiteks amnesteerimine.

Mertelsmann tuleb vastupanuliikumise juures välja ühe huvitava mõttega. Ta leiab, et pelgalt vastupanu olemasolust Nõukogude võimule on saanud eestlaste identiteedi osa. Tõepoolest võib metsavendluse retseptisoonis tänapäeva Eestis selliseid märke kohata. Vähemalt teatava panuse identiteedi kujundamisele on andnud ka eesti ajalookirjutus, kus vähem või rohkem on Stalini perioodi iseloomustatud vastupanu-ajajärguna ning kohanemisest Nõukogude võimuga kõneldakse alles režiimi mõningase pehmenemise ajajärgul alates 1950. aastate keskpaigast. Kas vastupanu eksponeerimisega on mindud liiale või mitte, ei ole minu arust ajaloolaste otsustada, rääkimata sellest, kas see peaks olema rahva enesemääratluse komponent.

Ma mainisin, et Olaf Mertelsmann loeb relvastatud vastupanuliikumise ajendiks Nõukogude võimude poliitikat. Ta täheldab, et majandusliku viletsuse, avaliku terrori ja vägivalda tõttu puhkes Eestis ulatuslik partisaniliikumine. Nimetatud põhjused on üldaktsepteeritavad ega vaja kommenteerimist. Millega Mertelsmann ei nõustu, on Mart Laari juba paarkümmend aastat tagasi välja käidud ja üldiselt aktsepteeritud metsavendluse koguarv 30 000, mille juurde kuulub klausel, et võitlejaid võis nende seas olla umbes 1/3. Mertelsmannile näib seegi number liiga suur, sest vastupanuliikumist olevat iseloomustanud suhteline passiivsus. Ta rõhutab, et suuri sõjalisi kokkupõrkeid ei esinenud ning mõlema poole ohvrite arv jäi võrreldes Leedu või Lääne-Ukrainaga tunduvalt väiksemaks. Lisaargumendiks loeb ta vastupanuvõitluse keskse organisatsiooni puudumist. Mis võiks olla realistlikum arv? Selle kohta me käsitlusest vastust ei leia. Ta oletab ainult, et ühel ja samal ajal võis Nõukogude võimudega võidelda umbes 1000–2000 meest, kuna suurem jagu metsavendasid olevat ennast varjanud ega osalenud aktiivses võitluses.

Metsavendade loendamisel seisame me endiselt silmitsi allikakriitiliste probleemidega. Nõukogude julgeolekudokumente loetakse

ebausaldusväärseteks. Metsavendluse-vastaste operatsioonide käigus langenute ja arreteeritute ning legaliseeritute näol võiks siiski realistlikumad andmed välja pakkuda. Kardetavasti ei oleks need arvud ikkagi objektiivsed. Olaf Mertelsmanni peab võimalikuks, et julgeolekuorganid hindasid teadlikult potentsiaalset ohtu ja võitlejate arvu suuremaks, et õigustada enda eksisteerimist ja teenida välja boonuseid. Jättes need kahtlused kõrvale, võib oletada, et julgeoleku statistikas jäid kajastamata loomuliku surma surnud partisanid, mingil põhjusel üles leidmata jäänud metsavennad, lühemat aega ennast varjanud legaalse staatusega isikud ning kontingent, kes kanti kriminaalide arvestusse. Sellega ei taha ma öelda, et metsavendade realistliku arvu väljaselgitamine oleks lootusetu. Parimaks lahenduseks oleks kindla meetodi alusel tehtav arhiivitöö, mille põhjal võiks koostada vastupanuvõitlejate andmebaasi.

Lõpetuseks märgiksin niipalju, et Eesti ajalooteadus on palju võitnud, et Olaf Mertelsmann asus 2000. aastate algul uurima stalinismi Eesti juhtumi näitel. Tema uurimistöö on ühelt poolt avardanud meie teadmisi Eesti ühiskonna sõlmprobleemide kohta Nõukogude okupatsiooni ajal ning teiselt poolt selgitanud, millised metodoloogilised valikud ja võimalused on Nõukogude perioodi uurimisel.

Olev Liivik